

Värderingar och attityder

---

1. Inledning

Under en tid har jag arbetat med ett projekt som bl a går ut på att studera hur människor använder det etiska språket och resonerar i etiska frågor. Jag avser också att undersöka hur människor själva ser på sin språkanvändning i dessa sammanhang och på sitt sätt att resonera och argumentera. Resultatet av sådana undersökningar tror jag kan vara av intresse t ex inom tillämpad etik. Som ett första steg formulerar jag några värdeteoretiska antaganden vars överensstämmelse med människors språkanvändning och sätt att argumentera skall prövas i mitt fortsatta arbete. I den här uppsatsen skall jag presentera några av dessa antaganden.

2. Emotiv värdeteori och attityder

Jag menar att den emotiva värdeteorin innehåller element som återger grundläggande och korrekta insikter i hur det etiska språket normalt används. Den emotiva teorin brukar antas innehålla två grundantaganden:

- (1) Värdeutsagor uttrycker känslor eller attityder. (Den emotiva tesen.)
- (2) Värdeutsagor är varken sanna eller falska. (Den ateoretiska tesen.)

Det har ansetts att den emotiva tesen på något sätt medför den ateoretiska tesen. Själv menar jag att detta inte alls är nödvändigt. Det är den emotiva tesen som jag lägger till grund för mitt resonemang här.

Ofta säger man litet slarvigt att den emotiva värdeteorin antar att värdeutsagor används till att uttrycka *känslor eller attityder*. Jag menar att värdeutsagorna har en central roll i att uttrycka eller manifesteras etiska *attityder*. Ibland uttrycker de också på ett uppenbart sätt vissa *känslor*, men det är troligen så att inte alla användningar av värdeutsagor,

som innebär att en attityd manifesteras med utsagan, också är ett tydligt uttryck för en speciell känsla. Jag utgår alltså från att värdeutsagorna har en central roll i att manifestera attityder, vad vi nu skall mena med detta. Som utgångspunkt har jag tagit det socialpsykologiska attitydbegreppet, som det beskrivits i några elementära framställningar i ämnet.

3. Attityd – en socialpsykologisk definition

En attityd är en relativt varaktig organisation av vissa känslor, uppfattningar och beteenden riktade mot bestämda personer, grupper, idéer, företeelser eller föremål.

Exempel: Främlingsfientlighet

<i>Känslomässig aspekt</i>	<i>Kognitiv aspekt</i>	<i>Beteendenaspekt</i>
Ogillande, hat.	Uppfattningar, antaganden om faktiska förhållanden. ”Invandrare är inte som vi”, ”Invandrare hotar vår kultur”.	Fysiskt hot och våld, diskriminering. Talhandlingar, t ex uttryck för förakt, verbalt hot, propaganda mot invandring.

Känslorna grundar sig på personens antaganden om faktiska förhållanden. Ibland är dessa antaganden osanna och utgörs av fördomar. Känslorna tar sig uttryck i olika handlingar. En attityds aspekter kan vara utvecklade i högre eller lägre grad. En attityd kan ha en stark kognitiv bas, där många skilda uppfattningar om fakta ingår, men kan också grunda sig på ett begränsat antal föreställningar om verkligheten. De känslor som innefattas i attityden kan vara många och starka eller få och svaga, och människor kan av skilda orsaker undvika att omsätta sina attityder i handling. Ibland kan det råda ”oordning” i attitydbildningen, sk *dissonans*. En person kan tex få information om fakta, som inte ”stämmer med” attityden men ännu ha kvar ”känslodelen” och även handla utifrån dessa känslor. *Dissonans* kan också uppstå genom att en persons handlingar stämmer överens med hur någon med en viss attityd vanligen handlar utan att han själv har motsvarande känslor eller gör antaganden som skulle motivera sådana känslor och handlingar. Vi kan ta följande exempel: En invandravänlig person kan hamna i en rasistisk miljö, där han känner sig tvingad till

konformitet med omgivningens handlande. Han börjar t ex instämma i omgivningens rasistiska jargong. Hans känslor och uppfattningar om invandrare har dock inte ändrats. Han ”mår dåligt” av detta och börja söka efter ”fakta” som bekräftar att omgivningens hållning till invandrare är välmotiverad. Tycker han sig finna sådana fakta kan också hans känslor börja ändra sig i rasistisk riktning och han undkommer på detta sätt dissonansen.

Förekomsten av dissonans kan ge upphov till problem vad gäller definitionen av attitydbegreppet. I det vi kunde kalla ”normalfallet” består den främlingsfientliga attityden i att personen i fråga reagerar känslomässigt på vissa uppfattningar, som han har, om vilka faktiska förhållanden som föreligger. Dessa uppfattningar motiverar vissa känslor och på grund av dessa känslor utför han fientliga handlingar mot främlingar. Frågan är om alla tre delarna av attityden måste föreligga för att man skall tillskriva en person viss attityd.

Det verkar rimligt att anta att man inte vill tillskriva en person en främlingsfientlig attityd utan att han har negativa känslor mot främlingar eller vill utföra främlingsfientliga handlingar. Vi kan då tänka oss tre fall där det råder bristande överensstämmelse i attitydbildningen:

- (a) Personen A har negativa känslor mot invandrare och handlar främlingsfientligt men saknar uppfattningar om fakta som är tillräckliga för att motivera dessa känslor,
- (b) A har negativa känslor mot invandrare och har uppfattningar om fakta som är tillräckliga för att motivera dessa känslor men handlar inte främlingsfientligt,
- (c) A har negativa känslor mot invandrare men saknar uppfattningar om fakta som är tillräckliga för att motivera dessa känslor och handlar inte främlingsfientligt.

Man kan nu ställa frågan om attitydbegreppet skall definieras så att vi kan säga att en främlingsfientlig attityd föreligger inte endast i normalfallet utan också i fall som a–c. Svaret är delvis beroende på om definitionen är avsedd att avspegla socialpsykologers användning av attitydbegreppet eller om den skall tänkas återge någon vardaglig användning av begreppet eller vara en stipulativ definition, t ex en som jag uppställer för att få ett attitydbegrepp som är lämpligt att använda i min undersökning. När jag i fortsättningen talar om vad som är karakteristiska egenskaper hos (moraliska) attityder lämnar jag

frågan om den exakta definitionen av attitydbegreppet öppen, men de egenskaper jag nämner är sådana att de kan ligga till grund för en stipulativ definition av attitydbegreppet som kan vara användbar i den undersökning jag ämnar göra och förhoppningsvis också, med tanke på undersökningens syfte, för en definition som stämmer överens med vanligt språkbruk.

4. Moraliska attityder

Hur skulle vi då kunna beskriva de moraliska attityderna? I översikten nedan anger jag hur jag vill benämna de moraliska attityderna och vad jag tänker skall innefattas i var och en av dem. Sedan tar jag upp dessa aspekter till diskussion i tur och ordning

<i>Emotiv, konativ aspekt</i>	<i>Kognitiv aspekt</i>	<i>Pragmatisk aspekt</i>
Känslor, önskningsar, Viljor, preferenser	Antaganden om fakta	Handlingar, bl a olika slag av talhandlingar

5. Kognitiv aspekt

I den kognitiva aspekten ingår sådana föreställningar som kan ge upphov till känslor, önskningsar, vilja och preferenser av etiskt slag. Personen känner, önskar, vill eller föredrar något, därför att han antar att vissa faktiska omständigheter föreligger.

En person kan anta att människor lider skada av att bli bestulna på sin egendom och därför önskar, vill eller föredrar han att alla ser det som sin skyldighet att avstå från stöld. Det kan också vara så att han har en benägenhet att känna moralisk indignation gentemot människor som stjälar, därför att de åstadkommer skada hos andra människor.

Någon annan kan kanske på samma sätt motiveras till liknande reaktioner enbart av det faktum att en handling är stöld, att någon utan tillstånd tar något från någon annan. Jag tänker mig alltså att man kan tänka och reagera både "teleologiskt" och "deontologiskt". Det kan vara så att somliga människor för det mesta eller alltid tänker teleologiskt medan andra alltid eller för det mesta tänker deontologiskt. Det kan också tänkas att samma person lika ofta tänker på det ena som på det andra sättet, beroende på situationen eller den bedömda handlingens karaktär. Det kan t ex vara skillnad då man reagerar mot en handling som innebär stöld från en enskild person och en som

innebär skattebrott. Att det finns sådana olikheter i tänkesätt är en gissning från min sida, men jag menar att man kan göra empiriska undersökningar av om sådana här skillnader finns hur de mera exakt ser ut.

Intressanta frågor som inställer sig i det här sammanhanget gäller en del "fakta" som antas kunna föreligga enligt vissa värdeteorier. Närmast tänker jag på antaganden som: "Stöldhandlingar har den objektiva (icke-naturliga) egenskapen att vara orätt".

Vi kan fråga oss om och på vilket sätt personer kan motiveras moraliskt av föreställningar om att fakta av det här slaget föreligger. Som synes är det fråga om fakta som de etiska utsagorna handlar om enligt vissa traditionella metaetiska analyser. Om vi skulle finna personer som låter sig motiveras av antaganden om att sådana fakta föreligger skulle vi få en intressant belysning av dessa analyser.

Finns det personer, kan vi fråga oss, som motiveras moraliskt av sin uppfattning att den handling som bedöms har en objektiv etisk egenskap t ex den att vara orätt?

Det kan hända att en metaetiker som är värdeontologisk realist skulle kunna bli motiverad till etiska attityder på grund av att han har en sådan uppfattning.

Vad gäller "vanligt folk" skulle man kunna resonera på följande sätt: Det är inte troligt att "Svensson" någonsin tänker att "stöld har den objektiva etiska egenskapen att vara orätt" och därför känner sig motiverad eller få ytterligare motivation för att inta en negativ moralisk attityd till stöld. Däremot kan man kanske finna att vissa människor gör implicita antaganden av detta slag. Att formulera frågor som kan avslöja värderealistiskt tänkande är en troligen svår men intressant uppgift. Det är viktigt att påpeka att resultatet av en sådan undersökning inte är direkt avgörande för hur vi skall ställa oss till värderealismen som metaetisk teori.

En sådan här undersökning kan också knytas till en undersökning av värdeobjektivismen som en värdesemantisk teori. Det kan ju tänkas att den vanlige språkanvändaren på ett implicit eller omedvetet sätt gör antagandet att deras etiska utsagor handlar om objektiva etiska egenskaper. I så fall skulle kanske en form av semantisk värdeobjektivism kunna vara försvarbar, om vi t ex gör det icke okontroversiella antagandet att en meningsteori skall spegla den innebörd som vanliga språkanvändare lägger i sina begrepp. Ett sätt att pröva objektivismen

vore kanske då att ställa vanliga människor inför den objektivistiska analysen av värdesatsers mening. Skulle ett tillräckligt antal av dessa då säga att "så där har jag ju alltid menat", så har man kanske ett argument för värdeobjektivismen, eller åtminstone för att denna på ett riktigt sätt analyserar meningen hos många människors etiska språk. Det ligger nära till hands att anta att dessa "värdeobjektivister" också är värderealist.

(Jag vill framhålla att argument utifrån språkanvändares uppfattning om vilken mening de lägger i orden inte kan anses tillräckliga för att vare sig bevisa eller motbevisa *värderealismen* som *ontologisk* teori, dvs teorin att det finns objektiva värdefakta.)

6. *Emotiv/konativ aspekt*

I den emotiva/konativa delen av den moraliska attityden finns de känslor, viljor, önskingar och preferenser som utgör drivkrafter som får personen att handla i enlighet med en moralisk attityd. Vilka känslor som förknippas med en viss moralisk attityd kan vara olika från person till person. Det finns människor som drivs av ett starkt moraliskt patos och som har starka moraliska känslor, men det finns också människor som har en ganska sval emotionell hållning, när det gäller den moral de ansluter sig till. För att man skall kunna säga att någon har en moralisk attityd räcker det kanske med att han, vill, önskar, eller föredrar, att vissa handlingar utförs eller underlåts. Det är möjligt att det att vilja önska eller föredra något involverar att vissa känslor eller känslodispositioner föreligger. Jag tycker inte att det är omedelbart givet att det är så, och jag tror inte heller att dessa känslor måste vara av det slag som vi skulle kalla moraliska känslor.

Jag är dock mycket tveksam på den här punkten. Krävs det ändå inte att en person t ex har en benägenhet att känna någon grad av moralisk upprördhet, när han ställs inför handlingar som strider mot moralen, om vi skall kunna säga att han har en negativ moralisk attityd till dessa handlingar?

Vanligast är väl i alla fall att människor som har en moralisk attityd också har vissa moraliska känslor knutna till attityden. Det är möjligt att det finns moraliska känslor som personer ständigt förnimmer, men det vanligaste är väl att moraliska känslor uppstår eller aktualiseras i vissa situationer, t ex då han ställs inför en handling som är särskilt klandervärd eller berömvärd ur moralisk synvinkel. Det är också så att

många av de språkhandlingar som ingår i den pragmatiska aspekten av en moralisk attityd innebär att man uttrycker moraliska känslor, som vi strax skall se.

Hur skall vi uppfatta fall då det råder dissonans och då personer har mer eller mindre starka känslor mot de handlingar de utför på grund av att de känner sig tvingade till konformitet med omgivningen? Så länge personen egentligen föredrar att handla på ett helt annat sätt än vad han gör på grund av omgivningens krav, kan vi inte säga att han har en fullt utvecklad positiv attityd till sitt handlingssätt. Enligt socialpsykologiska rön är det dock troligt att en sådan person söker efter fakta som kan motivera en ändring av känslorna, så att de stämmer överens med den attityd han handlar i enlighet med. Det finns också människor som har så starka känslor mot sitt konforma agerande att de i stället försöker bryta med sin omgivning. Jag skulle förmoda att människor i det tidigare Jugoslavien mött stora problem av det här slaget då man på grund av omgivningens tryck tvingats vända sig mot tidigare goda grannar ur en annan folkgrupp.

Man möter ofta tanken att de moraliska inställningarna har ett slags prioritet på det sättet att en inställning inte räknas som en moralisk inställning om innehavaren inte alltid handlar eller försöker handla i enlighet med sin hållning. Skall vi då ställa kravet att en attityd får räknas som en moralisk attityd endast om den som har attityden alltid handlar eller försöker handla i enlighet med sin attityd? Jag tror att detta krav på en moralisk attityd är för starkt.

Visst kan jag ha en moralisk inställning t ex att man alltid skall hjälpa människor som blir orättvist behandlade, men ändå avstå från att ställa upp för en sådan person. Det kan t ex bero på att jag själv skulle råka illa ut om jag inskred till försvar för den som behandlats illa. Det kan ju vara min chef som mobbar min arbetskamrat och jag är rädd om mitt eget skinn. Det finns andra drivkrafter inom oss än de moraliska, egoism, rädsla, brist på civilkurage och feighet. Dessa drivkrafter kan ibland ta över och driva oss att handla mot vår moraliska övertygelse. Det är sådana konflikter mellan våra övertygelser om vad som är rätt och fel och våra andra böjelser, som ger upphov till dåligt samvete, då vi agerar mot vår moraliska inställning.

Detta resonemang talar för att attitydbegreppet bör uppfattas så att man kan sägas ha en moralisk attityd, fastän man ibland utifrån olika motiv handlar i strid mot denna attityd. De moraliska känslorna och

drivkrafterna kan vara olika starka hos olika människor, så att vissa lättare övervinner de drivkrafter som konkurrerar med de moraliska.

Intressanta forskningsuppgifter är att undersöka vilka känslor och drivkrafter det är som utgör grunden för människors moraliska handlande och att undersöka hur de själva ser på dessa känslor och drivkrafter. (Förmodligen bör en undersökning av det förra starta med en undersökning av det senare.)

7. Pragmatisk aspekt

Den moraliska attityden tar sig uttryck i handlingar av olika slag. Jag handlar i överensstämmelse med attityden. Om jag har attityden att det är orätt att deklarerera falskt, så undviker jag att själv göra detta. Jag försöker ibland också att få andra att handla som jag, genom uppmaningar eller klander. Jag kanske också försöker få andra att inta samma moraliska attityd som jag själv har, vilket möjligen är något mera än att bara förmå någon att handla på det sätt som jag finner moraliskt acceptabelt.

Många av de handlingar det rör sig om här är olika slags talhandlingar eller språkliga handlingar. En sorts talhandlingar som spelar en central roll i det här sammanhanget kan vi kalla för *kommunikativa akter*. Jag skall först ange vad jag menar med kommunikativa akter och sedan ge exempel på de roller sådana akter kan spela som uttryck för attityder.

S utför en *kommunikativ akt* gentemot mottagaren M med hjälp av yttrandet (beteendet) Y omm det är korrekt (enligt de språkliga [och andra] konventioner som gäller för kommunikation inom det samhälle [den grupp] som S och M tillhör) för M att anta att S vill att M skall ta Y som ett uttryck för att han har en vilja eller önskan att A,B,C... (t ex att M skall göra något, skall anta något, skall inta en viss attityd osv). S:s vilja eller önskan att A,B,C... kallar jag aktens *kommunikativa innehåll*.

Jag skall nedan ge några exempel på kommunikativa akter som manifesterar moraliska attityder.

i. Klargöra sin moraliska inställning. Kommunikativt innehåll (KI): M skall anta att S har en viss moralisk inställning eller attityd. Ex: "Jag anser att det är en moralisk skyldighet att inte deklarerera falskt."

Den som har en moralisk attityd har också normalt vissa moraliska

känslor eller känslodispositioner. Som jag sade tidigare är det kanske också så att vi kräver att vissa moraliska känslor eller känslodispositioner skall föreligga för att vi skall tala om en moralisk attityd. Det verkar därför rimligt att anta att man i den här typen av talakt, där man *klargör* sin moraliska inställning, också meddelar att man har vissa känslor eller känslodispositioner. Detta innebär inte att man nödvändigtvis också meddelar att en *aktuell* känsla föreligger eller ”uttrycker” en sådan känsla.

ii. Uppmaning till att avstå från ett visst handlande. KI: M skall avstå från att handla på ett visst sätt. Ex: ”Det vore moraliskt förkastligt av dig att deklarerera falskt.”

iii. Påverkan (uppmaning) till att inta en viss attityd. KI: M skall inta en viss attityd. Ex: ”Det är moraliskt förkastligt att deklarerera falskt.”

En talhandling av typ (*iii*) kan ingå i ett sammanhang där det är uppenbart att S syftar till att uppnå en attitydförändring hos M och inte bara försöker förmå honom att handla på ett visst sätt i ett enskilt fall. Handlingen kan ingå i en längre process, där S försöker påverka M genom att argumentera för att M bör ändra sin inställning till skattefusk t ex genom att visa på att en slapp attityd till skattefusk får dåliga konsekvenser för samhället och enskilda personer.

iv. Uttrycka moralisk indignation över en viss handling. KI: M uppfattar att S är moraliskt upprörd över M:s handlande. Ex: ”Du gjorde orätt som deklarerade falskt.”

I den här typen av talhandlingar uttrycker S en moralisk känsla. S kan ha en vidare avsikt med en sådan talhandling, då den kan ingå i en process där S försöker påverka M att inta en viss attityd.

v. Uttrycka ånger, självförelåtelse. KI: M skall anta att S känner ånger eller har dåligt samvete för sitt handlingsätt. Ex: ”Jag gjorde orätt som deklarerade falskt.”

Jag vill betona att, när jag säger att man i vissa kommunikativa akter uttrycker känslor, menar jag inte att talakten nödvändigtvis *orsakas* av de känslor som uttrycks, eller att det ens skulle vara nödvändigt att den talande *har* de känslor som uttrycks. Vad den talande gör, tänker jag mig, är att med sitt språkliga och övriga beteende i en viss situation göra det korrekt för mottagaren att anta att han vill *visa* att han har

dessa känslor. I de flesta fall har avsändaren de känslor han på detta sätt uttrycker, men det kan också vara så att han inte har dem, t ex i fall då det råder dissonans mellan känslor och handlingar. Den talande kanske ser sig tvungen, på grund av omgivningens tryck, att uttrycka moralisk indignation över en handling som han inte alls ogillar moraliskt.

Jag har nämnt bara några få exempel på handlingar som kan ingå i den pragmatiska aspekten av moraliska attityder, men man kan ändå göra en hel del intressanta iakttagelser utifrån dessa exempel.

Användandet av värdesatser och normativa satser för att manifesterat attityder är skiftande och mångsidigt. Om man tittar på de olika användningarna av dessa satser kan man få inspiration till de flesta av de traditionella metaetiska teorierna. Om man tar fasta på användningar där en person klargör att han har en moralisk inställning, utan att han försöker påverka någon att handla på ett visst sätt eller inta en viss attityd, kan vi tyckas få belägg för en subjektivistisk eller "självbio-grafisk" tolkning av värdeutsagor, som säger att den talande med värde-utsagorna beskriver sin moraliska hållning. Emotivister, som menar att värdesatserna uttrycker känslor, kan ta fasta på de användningar av slagen (iv) och (v) ovan. Preskriptivister kan hitta belägg för sin teori i användningar av typ (ii) och (iii). Slutsatsen blir att ingen av de traditionella metaetiska teorierna speglar mångsidigheten i värde-satsernas användning.